

- **Abdurrahman Haçkalı**, *İslam Hukuk Tarihinde Gayeci İctihat Metodunun Gelişimi*, Etüt Yayınları, İstanbul 2004, s. 172.

Değerlendiren: Betül BAŞDAŞ *

Abdurrahman Haçkalı'nın ele aldığımız eseri, son dönemlerde adını sıkça duyduğumuz "makâsıdı içtihat" konusunun tarihi seyrini gözler önüne sermesi ve konuyla ilgili Şâtıbî'den önce makâsıd teorisine ciddi katkı yapmış âlimlerin görüşlerine yer vermesi bakımından oldukça önemlidir. Bilindiği üzere makâsıdı içtihat deyince akla gelen ilk isim Şâtıbî olmakta ve bu konu üzerinde diğer âlimlerin ne tür çalışmalar yaptığı veya fikirlerinin neler olduğu göz ardı edilmektedir. Bu sebeple eser, makâsıd konusunun tarihi gelişiminin göz ardı edilmesiyle oluşan boşluğu doldurma gayesi taşımaktadır. Haçkalı, bu eserinde makâsıdı içtihatla bağlantılı temel kavramları unsurlarıyla birlikte açıklayıp Hz. Peygamber devrinden başlayarak makâsıdı içtihadın tarihi seyrine ışık tutmaktadır.

Önsözde müellif, *Fıkıh Usulü ilminin tarihsel gelişim süreci içerisinde ortaya çıkmış ve onun oldukça özgün bir yönünü oluşturan makâsıdı yaklaşım üzerine çalışmalar yapıldığını; ancak konunun çoğunlukla Fıkıh Usulünden ve gelişim seyrinden bağımsız olarak ve daha çok Şâtıbî merkezli incelendiğini* ifade etmektedir. Kendi çalışmasının ise genel bir maslahat ya da makâsıd teorisini, ilgili olduğu bütün yönleriyle ortaya koyma amacında olmadığını; mâkasıd teorisinin ortaya çıktığı bağlam olması bakımından kıyas ile irtibatı eksik bırakıldığı için buna yönelik meseleler incelendiğini belirtmektedir. Ayrıca konunun usûl ve fûrû' mirasının anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde önemli katkılar sağlayacağına dikkat çekmiştir.

Müellif, *girişte* gayeci içtihat yönteminin diğer içtihat yöntemleri içerisindeki yerinin ve onlarla bağlantısının anlaşılması ve konunun genel bir görünümünün ortaya konulmasını sağlamak için içtihat ile içtihat yöntemlerini incelemiştir. Saha-be döneminden itibaren kapsam ve yöntem farklılıkları olsa da içtihadın vazgeçilmez olduğunu belirtmiş; yöntemlerine göre içtihadı, *lafzı esas alan (beyan içtihadı)* ve *manayı esas alan* içtihat olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Manayı esas alan içtihat yöntemini *kıyas içtihadı* ve *makâsıdı içtihat(gayeci içtihat)* olmak üzere iki başlıkta ele almıştır. Kıyas içtihadı bahsinde kıyası ve unsurlarını tek tek açıkladıktan sonra gayeci içtihadı geçmiş ve gayeci içtihadı şöyle tanımlamıştır: *Makâsıdı içtihat, Cüveynî ile literatüre mal olan, genel olarak maslahat ve bu bağlamda maslahatın âlimler tarafından zarûriyyât, hâciyyât ve tahsiniyyât şeklindeki taksimini ve*

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

bunun kaidelerini esas alan içtihat yöntemidir (s. 20). Bu hususta Devâlibî'nin gayeci içtihadı "istislâhî içtihat" şeklinde isimlendirdiğini, ancak kendisinin "makâsîdî içtihat" isimlendirmesini tercih ettiğini ifade etmektedir.

Müellif, gayeci içtihadın mürsel maslahattan farklı olduğunu belirtmiş ve gayeci içtihat metodunun temel kavramları olan makâsîd ile maslahat üzerinde durmuştur. Makâsîdî *insanların dünyevi ve uhrevi maslahatlarının temini* (s. 22) ve maslahatı da *yararın elde edilmesi ve zararın giderilmesi* (s. 23) olarak tanımlamıştır. Konuyla ilgili olarak Gazzâlî'nin eleştirilerine yer vererek bu tanımın delil olması bakımından maslahatın tanımı olmadığını, maslahat tanımını subjektif bulunduğunu ve maslahatın İslam'ın makâsîdinin gerçekleştirilmesi olduğunu; bunun ise insanların dinlerinin, canlarının, akıllarının, mallarının ve nesillerinin korunması şeklinde anlaşılması gerektiğini dile getirmiştir. Giriş kısmının sonunda ise beyan içtihadı, kıyas içtihadı ve gayeci içtihadın bir bütünün parçaları olduğuna değinmiş ve bunların birbirinden ayrı olarak düşünölemeyeceğini belirtmiştir.

Müellif, giriş mahiyetindeki bu bilgileri verdikten sonra *Re'y ve İctihat* başlığını taşıyan ilk bölüme geçmiş, re'y'i tanımlamış, kapsamına değinmiş ve ardından Hz. Peygamber döneminde re'yin varlığını örneklerle açıklamıştır. Daha sonra sahabe ve tabiin devrindeki re'y faaliyetlerinden söz etmiş ve bu dönemde re'yin fikhî içtihat anlamının yanında itikâdî konulardaki yorum anlamında da kullanıldığını; bu yüzden de re'y ile ilgili olumsuz bir yaklaşımın oluştuğuna dikkat çekmiştir. Müellif, bu itibarla ehl-i hadis ehl-i rey ayırımının fıkıh temelli değil kelim temelli olduğunu ifade etmektedir. Re'yin tarihsel sürecini anlatırken son olarak re'y dönemi gayeci içtihadı can güvenliği, mal dokunulmazlığı gibi konularda birkaç örnekle izah etmiştir.

Eserin ikinci bölümü *Kıyas ve Gayeci İctihat* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde kıyası tanımlayıp delil oluşu hakkında çok kısa bir şekilde bilgi verdikten sonra kıyasın türlerini ele almıştır. Kıyası kesin ya da zannî bilgi doğurması açısından *kesin bilgi doğuran* ve *zannî bilgi doğuran kıyas*; tümel veya tikel olması bakımından *temsil kıyası* ve *şümül kıyası*; dayandığı vasfın aklen kavranabilir olup olmaması açısından ise *mana kıyası* ve *şebek kıyası* olmak üzere üç yönden incelemiş, bunlara birer örnek vermiştir. Ayrıca kıyas olarak isimlendirilmeleri ve geçerlilikleri kabul edildiği takdirde delalet kıyası ile tard kıyasının da üçüncü kısımda incelenebileceğini ifade etmiştir. Müellif kıyasın türlerini incelerken Gazzâlî ve Cüveynî'nin konuyla ilgili yaklaşımlarına göndermelerde bulunmuştur.

Mana kıyası ile ilgili tartışmaların, makâsîdî içtihat ile ilgili temel konuları içerdiğini ifade etmiş; bu sebeple mana kıyasının geliştiği ve tartışıldığı bağlam açısından hükümlerde ta'lîl, taabbüd ve illetin münasebe yoluyla tespiti ile ilgili konuları incelemeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak ta'lîli tanımlamış, ardından ta'lîl edilebilirlik açısından hükümleri ele almıştır. Bu bakımdan hükümlerin *ta'lîlî hükümler* ve *taabbüdü hükümler* olmak üzere ikiye ayrıldığını; ayrıca taabbüdü hükümlerin

illetle arasındaki bağlantı kavranılsın ya da kavranılamasın, içinde Allah hakkı bulunan her hüküm (s. 68) anlamında kabul edildiğinde ta'lîl hükümleri de kapsadığını ifade etmiştir. Ayrıca fakihlerin mümkün mertebe hükümleri ta'lîl ettiklerini, prensipte taabbüdî olarak kabul edilen ibadetlerin ifa edilmesinde ve teferruatında içtihat ve kıyasa başvurulduğunu belirtmiştir. Burada dikkat çeken bir diğer konu da ta'lilde ana belirleyicinin ne olduğu hususudur. *Bazı hükümler için ta'lilde ana belirleyici naslar olsa da bir hükmün ta'lîl olup olmadığına çoğunlukla fakihler tarafından karar verilir. Dolayısıyla hükümlerin illetlerinde görüş birliği olmadığı gibi bir fakihin ta'lîl edemediği bir hükmü diğerinin ta'lîli mümkün olmakta, bunun sonucunda hükmün tabbüdî ya da ta'lîl olup olmadığı, ta'lîl hükümlerden ise illetinin ne olduğu konusunda fıkıhçılar arasında ihtilaf ortaya çıkmaktadır* (s. 67).

Müellif hangi hükümlerin ta'lîl edilip edilemeyeceğinin tartışıldığını ifade edip nassın muallal olup olmadığına ilişkin yaklaşımları sard ettikten sonra İslam hukukçularına göre hükümlerde asıl olanın ta'lîl olduğunu belirtmiştir. Konuyla ilgili olarak Şâtîbî'nin görüşlerine de yer vermiş ve Şâtîbî'ye göre ta'lîli kabul edilen hükümlerde bazı açılardan taabbud bulunmasının onun ta'lîli olmasına aykırı olmadığını ifade etmiştir.

Ta'lîl bahsini ele aldığı kısımda son olarak *illet* kavramını irdelemiştir. İletin farklı tariflerini yaptıktan sonra illeti tespit yollarına değinmiş ve ardından illetle alakası olması bakımından *münâsebe* kavramını ele almıştır. Burada münâsebenin Debûsî, Cüveynî ve Gazzâlî tarafından yapılan tariflerine yer vermiş ve bir değerlendirmeye yaparak konuyu noktalamıştır.

Eserin son bölümü *Makâsıdî İctihat ile Alakalı Çalışma Yapan Başlıca Âlimler ve Görüşleri* başlığını taşımaktadır. Haçkalı, burada konuyla ilgili çalışmaların Cüveynî'den Şâtîbî'ye kadar olan tarihi seyrini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla altı âlimin görüşlerine yer vermiştir. Bunlar İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (v. 475), Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (v. 505), el-İzz b. Abdisselâm (v. 660), Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn el-Karâfî (v. 484), Necmeddîn et-Tûfî (v. 716) ve Ebû İshâk eş-Şâtîbî (v. 790)'dır.

İlk olarak usul eserlerinde konuya ilk defa yer veren âlim olması hasebiyle Cüveynî'nin konuyla ilgili görüşlerini incelemiştir. Haçkalı, Cüveynî'nin illet ve asıl olabilecek şeyleri temelde beş kategoriye ayırdığını ve bundaki amacının bu tür hükümlerde uygulanabilecek kıyasları (icthatları) ortaya koyabilmek olduğunu ifade eder. Cüveynî'nin konuya temel teşkil eden yaklaşımını verirken, onun hükümlerin ta'lîli ve taabbüdî kısımlarını tespiti amaçladığını; dolayısıyla sonradan tahsiniyyât olarak isimlendirilen kısmın, aslında taabbüdî hükümleri içerdiğine dikkat çekmiştir. Daha sonra, Cüveynî'nin mürsel maslahata dair görüşlerine geçer ve Cüveynî'de mürsel maslahat ile makâsıdın birbirinden ayrı olduğunu ifade edip bunu izah etmeye çalışır.

Haçkalı, Gazzalî'ye ayrılan kısımda daha önce yer verdiği yaklaşımlarını bir kez daha zikretmiştir. Buna göre Gazzalî maslahatın tanımını (def-i mazarrat celb-i menfaat) subjektif bulmuş, istidlalde kullanılamayacağını belirterek şu tanımları yapmıştır: “Maslahat, İslam’ın maksatlarının muhafazasıdır. İslam’ın maksadı insanlar için şu beş şeydir: Dinlerinin, canlarının, akıllarının, nesillerinin ve mallarının ‘muhafazası’. Bu beş şeyin muhafazasına yönelik her şey maslahat, zâyi’ olmasına râci olan her şey de mefseddir.” (s. 93) Ayrıca Gazzalî'ye göre makâsîd ve münâsebe ilişkisi ile makâsîdın içtihatındaki yerini üç kısımda incelemiştir: Önemi bakımından makâsîd ve münâsebe; Şari’in itibarı bakımından makâsîd ve münâsebe; Hakiki olup olmaması bakımından makâsîd ve münâsebe. Son olarak Gazzalî'nin mürsel maslahata ilişkin fikirlerine yer vermiştir.

Üçüncü olarak konuyla ilgili görüşlerini müstakil eserler halinde ilk defa ortaya koyan âlim olması bakımından İzz b. Abdisselâm'ın görüşlerine yer vermiştir. İzz b. Abdisselâm'ın hükümlerin maslahâ açıdan yorumlanmasına yönelik çalışmalarıyla dikkat çektiğini ifade etmiştir. Gayeci bakış açısının onda bütün hükümlere yönelen genel bir bakış haline geldiğini ve fıkıh usulünün ilgili konularını aşarak müstakil eserlere konu olduğunu belirtmiştir. Onun *Kavâidu'l-Ahkâm fi Mesâlihi'l-Enam* ve *el-Fevâid fi İhtisâri'l-Makâsîd* isimli eserleri buna örnek gösterilebilir. İzz'de hükümlerin gayesinin maslahatın teminine ve mefseletin giderilmesine yönelik olduğunu söylemiş ve onun bu gayeci yorumundaki maksadının insanların dini hükümlerle olan irtibatını bilinçli bir düzeye çıkarmak olduğunu ifade etmiştir.

Müellif Karâfî'yi anlatırken şu hususlara dikkat çekmiştir: *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl* adlı usul eserinde makâsîd düşüncesini kıyas içerisinde ve kıyas içtihadının alt nitelikleriyle ilgili görmüş ve bu bağlamda incelemiştir. *el-Furûk* adlı eserinde de hükümleri ve kaideleri açıklama sadedinde maslahata oldukça geniş bir yer vermiştir. Meseleler arasındaki farkları anlatırken bunların hikmetlerini anlatmış ve gayeci yorumda bulunmuştur. Karâfî ile ilgili dikkat çeken bir nokta da şer'i emir ve nehiylerin maslahat ya da mefselete mebnî olduğunu açıkça kabul etmesidir.

Tûfî'yi incelediği bölümde Haçkalı, onun hakkındaki iddiala yer vermiştir. Tûfî ile ilgili iddianın maslahatı nassa takdim ettiği şeklinde olduğunu ve konu bütünlüğü ve açıklamaları dikkate alınmaksızın ifadeleri açısından ‘*maslahat nas ile tearüz ettiğinde beyan ve tahsis yoluyla maslahat takdim edilir*’ kısmına dayandırıldığını ifade eder. Tûfî'nin konuyla ilgili görüşlerini bizzat kendi ifadelerinden pasajlar aktararak ortaya koymaya çalışır. Tûfî'nin, hâs olan delilin maslahat ile çeliştiği düşünüldüğü durumlarda maslahata itibar edilmeyeceğini ve nassa uyulacağını; ancak ‘âmm olan bir delilin/hükümün uygulanması aşamasında zarar meydana geliyorsa ‘âm olan nassın, beyan ve tahsis yoluyla uygulamasının durdurulacağını ve zararın giderileceğini açıkça ifade ettiğini belirtmiş ve Tûfî'nin maslahatı nassa takdim etmediğine dikkat çekmiştir.

Şâtıbî'ye gelince; Şâtıbî *el-Muvâfakât* adlı eserinin bir cildini makâsîd bahsine ayırmıştır. Bu eserinde fıkıh usulünün kat'î delillere dayandığını ispata çalışır ve meseleyi makâsîd ile temellendirir. Şâtıbî maslahat düşüncesini makâsîd ile özdeşleştirmiş ve maslahatın ahiret hayatına yönelik bir dünya hayatının tesisine esas olduğu zaman muteber olacağını ifade etmiştir. Müellif, Şâtıbî'nin makâsîdî Şâri'nin maksadı ve insanların maksadı olmak üzere ikiye ayırdığını belirtip bunları açıklar. Makâsîd ve cüz'î hükümlerle ilgili olarak da Şâtıbî'nin, küllî ilkelerin, bunları tahakkuk ettiren cüz'î hükümlerle beraber dikkate alınması gerektiğini, aksi halde her ikisinin de ortadan kalkacağı kanaatinde olduğunu ifade eder. Son olarak da Şâtıbî'nin nasların zahirlerini esas alarak makâsîdî göz ardı edenlerin tutumunu “*Kur'an okurlar fakat Kur'an onların hançerelerinden öteye geçmez.*” şeklinde niteledirilen kimselere benzettiğini ifade etmiştir.

Sonuç kısmında Haçkalı, makâsîd nazariyesinin Şâtıbî'den sonraki usul eserlerinde kıyas ve münâsebe konuları içerisine sıkıştırılmış, mürsel maslahatın ise oldukça zayıf bir konuma indirgenmiş olduğunu; bu durumun makâsîdî yaklaşımın işlevsiz kalmasına yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca âlimlerin hükümlerin ta'lilinde maslahat ve makâsîdî esas alırken sonraları bunun yalnızca temsil kıyası içerisinde kalarak dar bir çerçevede tartışılmasına yol açtığına dikkat çekmiştir.

Makâsîdî içtihat, genellikle Şâtıbî eksenli olarak ele alınmış; konunun tarihi seyri ve makâsîdî kıyas ile olan irtibatı göz ardı edilmiştir. Ayrıca künhüne vâkıf olmadan bu yaklaşımı yüzeysel bir tutum sergileyerek kendi görüşlerine payanda kılmak isteyenler de olmuştur. İncelememize konu olan bu eserde, makâsîdî içtihadın Hz. Peygamber devrinden itibaren tarihi gelişimi incelenmiş; özellikle de konuyla ilgili çalışmalarıyla tanınan âlimler ve görüşleri tek tek ele alınmış ve makâsîdî kıyas ile olan irtibatı irdelenmeye çalışılmıştır. Böylece oluşan boşluk bir nebze doldurulmaya çalışılmıştır.

Eserde, makâsîdî içtihadın temel meselelerinin etraflı bir şekilde incelenmemiş olması bu konuda bilgilenmek isteyenlerin başka kaynaklara müracaatını gerekli kılmaktadır. Konunun tarihsel gelişimi hakkında derli toplu bilgi vermesi ise onu bu konudaki diğer çalışmalardan ayıran en temel vasfıdır. Ayrıca sahip olduğu zengin kaynakçası bu alanda çalışma yapacak olanlar için kolaylık sağlamaktadır. Müellifi, makâsîdî içtihadın tarihsel gelişimiyle ilgili hazırladığı hacmi küçük fakat içeriği zengin olan bu çalışmadan dolayı kutluyor ve incelememizi müellifin sözleriyle nihayete erdirdiyoruz: “*Fıkıh usulünün imkânlarının tartışıldığı günümüzde, makâsîdî içtihadın bağlı bulunduğu disiplin içerisinde ve bağlamında ortaya konulması, bilimsel anlamda bu imkânlara ışık tutacak ve daha sağlıklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Bu, aynı zamanda hem usul hem de fîru mirasının anlaşılmasına ve değerlendirilmesine önemli katkılar sağlayacaktır.*”